

ЦЕРКВА В СУСПІЛЬСТВІ: ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ

В умовах докорінних змін у нашій країні увага до проблем релігії, віруючих — річ цілком природна. Позитивні зрушення тут свідчать про оновлення всього суспільства. Адже свобода совісті, свобода духовного вибору — це міра шанн та поваги до людини, важливий критерій демократичності суспільства.

Сергій ГОЛОВАЩЕНКО

Релігія, як і будь-який інший вияв, «свідчення» духу, невіддільна від людського життя. Адже реальністю є конкретні віруючі, які оживляють релігію тим, що пам'ятають своїх богів, шанують їхні заповіді, збираються разом, щоб сповідувати свою віру. «Зібрання» — «екклезія» грецькою — такою була одна з найдавніших назв християнської церкви.

Будь-яка релігія, а християнство чи не найбільшою мірою, зберігається через діяння церкви. Її стан — людський вимір християнства в його історичному бутті. Дві тисячі років християнської релігії та культури — це і дві тисячі років цієї церкви. І вони не можуть бути відірвані від двох тисяч років європейської та світової історії, нова ера якої веде свій відлік від Різдва Христового. Так само тисяча літ християнської церкви на Русі невіддільна від нашої історичної долі.

Досить поширене богословське твердження про те, що «Церква вижила не силою чи мудрістю людською, а силою Духа Святого, даром Божественної благоді». Не буду аналізувати ці слова. Але зауважу, що християнська церква з'явилася в історії людства не випадково, і, як мені здається, наївно пов'язувати її виникнення лише з тими подіями та обставинами, що були змальовані в новозавітних «Діяннях апостолів». Зовсім не хочу образити віруючих людей цим судженням. Але ж річ у тім, що саме

реальна історія є найнадійнішим свідком величезного життєвого значення християнства — і його вчення, і його церкви — тієї людської спільноти, що, йменуючи себе Тілом Христовим, відіграла видатну роль у всьому подальшому розвитку людства. А найміцнішою запорукою надійності цього свідка — реальної історії — є те, що вона ніколи не обходила без людських страждань, без «сили чи мудрості людської».

Ті давні, воістину космічного масштабу зміни у світовому порядку (дві тисячі років тому справді минала ціла епоха, епоха «до нашої ери») покликали до життя і вкрай посилили найважливіші людські потреби — в оновленні духу, в оновленні всього ладу стосунків між людьми. «Загинули» традиційні — племінні, національні боги, які «не зуміли» захистити свої народи і святині від уярмлювання та визиску, та в душах людей залишилися сподівання на те, що зло неминуче буде покарано. Страждання народів, що терпіли всіляке приниження й гноблення в межах Великого Риму, триваючи безперервно, ставали стражданнями кожного. А страждання, яке стало особистим, не могло не пробудити потребу в співстражданні до особи, чия велич і самоцінність принижується, ганьбиться світовим злом.

Марні спроби подолати зло силою привели до того, що порятунок став убачатися в тому, щоби не продовжувати, а саме розірвати ланцюг зла: не відповідати злом на зло, любити ближнього, співчувати та подавати допомогу йому. Це може здаватися наївним, адже саме життя нібито не один раз насміхалося над марністю такого роду сподівань. Але — живуть вони й досі! Сподівання ті стали основою духовного життя людей протягом багатьох століть через християнство, його релігійно-етичні настанови, через його принцип людських взаємин та єднання.

ГОЛОВАЩЕНКО Сергій Іванович народився в 1963 році. Працює в Інституті підвищення кваліфікації викладачів при Київському держуніверситеті імені Т. Г. Шевченка. Закінчив філософський факультет і аспірантуру. Досліджує проблеми взаємин релігійних організацій та суспільства.

Тому найперший і, певне, щонайсильніший імпульс, який дав життєву силу християнській церкві, діє й досі — те, що ця церква виникла не тільки як зібрання одновірців. Вона виникла (і це, можливо, є найважливішим) як етична спільність, як спроба втілити в життя моральні принципи та настанови, що були, по суті, загальнолюдськими. Це була спроба приділити кожному, хто з'явився на цей світ, увагу як неповторній особистості; спроба надати співчутливу допомогу, втішити й вселити надію на мир, справедливість, любов та милосердя проміж людьми. Виникнувши як етична спільність, церква із самого початку набула в очах віруючих значення духовного прикладу, духовного авторитету, а це означало можливість духовного впливу.

Однак історія, крім ідеалів, надій та сподівань, несе в собі й дещо менш високе, «матеріальне», але водночас таке, що потребує до себе уваги і навіть шанни, бо досить вправно перевіряє на міцність, а інколи й просто виправляє на свій кшталт найсміливіші мрії та високі ідеали. Вічним є «тягар матерії», що його несе на собі дух. Бо найвеличнішим релігійним ідеалам, начебто безмежно віддаленим від «мирської суєти», дає існування складне та суперечливе життя реальних людей, що мешкають на «грішній» землі, далеко не завжди дотримуючись праведності.

Таким самим чином існування християнської церкви як нової етичної спільноти неминуче опинилося під тягарем соціальної несправедливості, деспотизму влади, користолюбства, нетерпимості до тих, хто мислить і живе інакше. Демократична рівність перших християнських громад поступово замінювалась на жорстко централізовану організацію, де влада єпископів та пресвітерів була мовби вже освячена «божественною благодаттю». «Агапе» — спільні трапези «братської любові» — залишалися у спогадах, а їх місце посідало роздавання милостині жебракам під час великих свят. Пам'ять про Христа, який колись виганяв купців та лихварів із храму, не завадила церковним начальникам торгувати та лихварити ім'ям церкви.

Церква християн поступово набувала рис та форм того світу, де вона існувала, — світу, розділеного на багатих і рабів, що схилився перед державним деспотизмом. Моральний авторитет церкви, її вплив на величезні маси віруючих були використані багатьма поколіннями можновладців, починаючи з римського імператора Константина. Саме за його владування в IV столітті нової ери християнство стало державною релігією, а церква — опорою державності, її освятителем. Ідеальна модель церковно-

державних стосунків мислилася богословами як згода, гармонія, «симфонія» церкви й держави. Монархи та ієрархи церкви найбільш старанно втілювали цю модель у Візантії, де після розпаду Римської імперії збереглася міцна централізована державна влада. Нагадує про це тому, що, хоч з історії і відомі декілька варіантів стосунків між церквою і державою (приміром, у Західній Європі), але саме візантійський державний та церковний лад, саме модель «симфонії» були значною мірою взірцем для наших предків після хрещення Русі в X столітті.

Отже, щодо «симфонії». У Візантії вона стала законодавчим актом і була викладена в Кодексі імператора Юстиніана так: «Церква і держава суть два божественних дари людству, два порядки речей, що витикають з єдиного джерела — з волі Божої, яка їх запровадила. Підкоряючись волі Божій, ці два порядки речей повинні бути у повній згоді між собою. Церква відає справами божественними, небесними, Держава — людськими, земними. Водночас держава всіма силами турбується про збереження церковних догматів і честі священства. І священство спільне з державою спрямовує все суспільне життя шляхами, угодними Богу».

Читаючи ці слова, що висловлюють начебто ідеал стосунків церкви й держави, відчуваєш, як тисне на ідеал (вкотре вже!) «груба» дійсність. Чому так? «Симфонія» обертається залежністю (а то й прислужництвом) одразу ж після того, як церква прикликала для охорони свого авторитету с и л у — силу держави. Після того, як історична церква замість с и л и а в т о р и т е т у обрала насамперед а в т о р и т е т с и л и, вона вже просто не могла не стати земною опорою земної влади. Якщо б ця земна влада не була з точки зору проголошених колись ідеалів рівності, любові, милосердя. Так, поряд з «етичним» імпульсом існування християнської церкви як людської спільності набуло ще одного, дуже сильного імпульсу. Ним став тісний зв'язок церкви з державою, що інколи набував характеру гострих суперечок, суперництва, інколи ж церква була цілковито підпорядкована державі й спиралася лише на її велич та міць. На відміну від першого, так би мовити, внутрішнього імпульсу (церква як осередок духовно-етичних зв'язків, як центр морального авторитету), цей другий імпульс був скорше зовнішній. І незважаючи на свою силу (бо підтримка державної влади за всіх часів була багато чого варту), імпульс одержавлення виявився все ж історично минулим.

Упродовж багатьох століть християнс-

кі ідеали та діяння реальної, історичної церкви не збігалися. Ця незгода завжди була для багатьох щирих християн джерелом душевних тортур, а декого навіть спонукала до відходу від християнства й релігії, до тотального їх заперечення.

Однак завжди вважалося розумнішим і доцільнішим не засуджувати історію, а вчитися в неї, сприймаючи її такою, яка вона є. Стосовно нашої теми це означає: хоч би як ми оцінювали подібну метаморфозу християнських ідеалів, їх незгоду з дійсністю, яку не долала, а навіть закріплювала реальна християнська церква,— слід досить спокійно й об'єктивно визнати деякі очевидні речі. А саме: відколи церква стала опорою держави, освячуючи «всяку владу від Бога», взаємини церкви й держави в усьому «християнському світі» (осередку європейської цивілізації) значною мірою визначали майбутність народів, їх історичну долю.

Історична доля східного слов'янства тут дуже своєрідна. В нашій історії і держава, і церква, мабуть, як ніде, відігравали визначну роль.

ЗДОБУТТЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ державності як ґрунт для досягнення національної та громадської єдності завжди було у нас найважливішою проблемою, бо в усі часи діяли сили (як внутрішні, так і зовнішні — цим особливо вирізнялася наша історія), які роз'єднували суспільний організм. Приміром — феодалні міжусобиці кінцем кінцем призвели-таки до послаблення Київської Русі перед небезпечною іноземною навалю — чи то зі Сходу, чи то із Заходу. В умовах іноземного панування — незалежно від рівня «цивілізованості» чужого пана — саме здобуття національної державності, а відтак зміцнення єдиної централізованої влади, взагалі пріоритет влади багатьох поколінь на нашій землі здавалися запорукою рятунку від іноземної навали, від внутрішніх заколотів, взагалі від хаосу.

Протягом кількох століть народжувалося самодержавство. А успіхи, досягнуті у визвольній боротьбі, у розширенні кордонів, у стабілізації внутрішнього становища, породжували в будівників державності впевненість в істинності самої ідеї самодержавства як основи світового порядку. Особливо це стосувалося того осередку слов'янства, що, зміцнюючи державну владу та поступово розширюючи кордони, формував кістяк майбутньої Російської імперії. До речі, сенс звертання до російської державної та релігійно-церковної історії полягає в тому, що значна частина України волею історії мусила розвиватися в «лоні» російської православної самодержавності та самодержавної церковності.

Що ж відбувалось за цих умов із сподіваною «симфонією»? Злагода церкви й держави, яка була заповідана візантійською православною традицією і мислилася в ідеалі як живе квітуче дерево, що своїми вітами й коренями поєднує небо і землю, на нашому ґрунті давала плоди терпкі, а часом і гіркі.

Протягом перших століть існування християнства на Русі церква, хоч і залежала від державної влади (матеріально й політично), але була автономна від держави настільки, що в період феодалної роздробленості та іноземного ярма могла відігравати самостійну моральну й політичну роль — бути третейським суддею у внутрішніх суперечках і натхненницею об'єднання проти зовнішнього ворога. Ієрархи церкви могли давати моральну оцінку діям будь-яких руських правителів, і вона мала політичну вагу. Церква на тривалий час стала найзначнішим розповсюдником освіти й культури, ланкою, що пов'язувала наших предків з «християнським світом», розширюючи для них світові обрії.

Авторитет церкви та мудрість її представників прикликалися під час вирішення важливих державних справ. Відомі нам з історії Земські Собори в Росії не обходилися без участі церковних діячів. А на західних українських та білоруських землях, що залишилися без власної державності та можливості вільного політичного й національного розвитку, саме церковні спільноти виступали як осередок духовності, культури, національної свідомості. Досить пригадати діяльність українських церковних братств та навчальних закладів при них, найвідомішим з-поміж яких стала Києво-Могилянська академія.

Православна церква, хоч і не мала за польської корони статусу державної, не залишалася проте осторонь політичної боротьби. Навіть унія (що своєю появою народила не менше проблем, ніж їх розв'язала), і та була викликана сподіванням певних кіл тодішньої православної ієрархії на усунення політичної, національної та культурно-релігійної дискримінації українського населення з боку польської адміністрації. В умовах же самостійної Московської держави періоду її централізації політична активність православної церкви набувала часом дещо іншого забарвлення: партнерство церкви й держави інколи перетворювалося на суперництво — сила, чи то «земна», чи «небесна», усвідомивши себе силою, завжди прагнула влади.

Однак у цій суперечці перемогла держава, самодержавство, що зміцнювало свою економічну, політичну та військово-репресивну силу. І церкві судилося з сильного партнера поступово перетво-

ритися на слухняного службовця при державі. Тут варто пригадати драконівську політику Івана Грозного в XVI столітті, який разом з могутністю частини боярства значно підірвав могутність церкви, або ж придушення в середині XVII століття, за царя Олексія Михайловича, останньої спроби церковних ієрархів (насамперед в особі патріарха Никона) стати вривень чи навіть вище державної влади. І, нарешті, церковна реформа Петра I, яка була складовою його політики зміцнення абсолютної монархії. Українські землі тоді вже входили до складу імперії.

Церковна реформа Петра сприяла тому, що «симфонія» церкви й держави набула своїх завершених форм, дуже зручних для потреб державного управління, хоча й не дуже узгоджених з проголошеними колись ідеалами. З 1721 року православна церква стала, по суті, державним міністерством — «відомством православного віросповідання». Одержавлення всього життя, притаманне режимові абсолютної монархії, підпорядкування суспільного буття «табелі про ранги» супроводжувались одержавленням духу, совісті, приведенням мислення підданих імперії до єдиного знаменника.

Головним зняряддям встановлення духовної монополії мала стати (і стала) державна церква. Згідно зі знаменитою формулою — «православ'я, самодержавство, народність», що з'явилася в XIX столітті (її автором вважають тодішнього міністра освіти Уварова), державна влада не мислилася без підтримки церкви. І навпаки. А обидві вони прагнули отожднити свої інтереси з народними. Звід законів Російської імперії 1832 року та «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 року остаточно брали православну церкву під державно-поліцейський захист тим, що проголошували православ'я панівною вірою, а недотримання церковних правил, тим більше будь-яку критику церкви та її віровчення або ж відхід від них (перехід в іншу віру) — державним злочином, за що встановлювалось відповідне покарання.

Хоч як прикро визнавати, але церковна ієрархія з її віковою звичкою панувати над паствою, з її усвідомленням власної винятковості та переваги була цілком підготовлена до виконання державної «місії». Проте, незважаючи на небувалу монополію православ'я в духовному житті, саме моральний авторитет церкви зазнав серйозної кризи. Придушення вільної думки (церковна цензура), гоніння на інакомислячих та іновірців, освячення влади, яка позбавляла прав численні маси населення (в тому числі й правос-

лавних християн), порушення таємниці сповіді за поліцейським наказом — все це значною мірою підірвало авторитет церкви в суспільстві, особливо серед найбільш освічених та культурних верств.

Правда, ставлення церкви до держави й до власного народу не можна розглядати в одній площині. Різноманітність життя проявлялася і в тому, що й у церковному середовищі (і серед священства, і серед мирян) знаходилися сили, що намагалися на ділі повернути християнським цінностям загальнолюдський, гуманний зміст. Не слід перебільшувати, але так само й заперечувати чи применшувати значення церковнопарафіяльних шкіл, які свого часу являли собою чи не найрозвиненішу мережу початкової освіти в країні. Не можна обійти мовчанням досить розвинуту систему церковної благодійності (притулки для інвалідів, «страннопримные дома» та лікарні). Не можна не сказати про те, що церква, незважаючи на всі вади своєї «монопольності» та «державності», все ж залишалася могутньою виховною силою, що впливала — особливо через прошарок парафіяльного духовенства, найбільш демократичного та близького до потреб народу, — на мораль, сприяла збереженню загальнолюдських моральних цінностей у громадській думці, звичаях та традиціях суспільства.

Надихані саме християнськими суспільними й моральними ідеями, творили М. Гоголь, слов'янофіли, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, Вол. Соловйов. На початку XX століття криза самодержавства як суспільного ладу та історичного, церковного православ'я як духовної опори реакції спонукали багатьох мислителів-християн (серед яких були відомі філософи М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Флоренський) на радикальні висновки про необхідність докорінного оновлення православної церковності, яка б не заперечувала свободу совісті, а, навпаки, виходила з неї.

Отже, свого часу гору взяла саме політична злука панівної церкви з самодержавством, що на певному етапі почала гальмувати хід вітчизняної історії. Ця злука, вкупі з церковним гонінням на будь-яку вільну думку, не санкціоновану Синодом або урядом, стала справді фатальною. По-перше, тому що надовго затримала церковні керівні кола в таборі реакції та консерватизму, заважаючи багатьом ієрархам усвідомлювати, куди ж саме прямує корабель світової та російської історії. А по-друге, ця обставина стала однією з головних причин абсолютного заперечення релігії й церкви з боку революційних, соціальних кіл, що активно діяли в Російській імперії

з початку ХХ століття, а з 1917 року стали керівною силою нашого суспільства.

Роль «стовпа самодержавства» виявилася фатальною як для церкви, так і для ідей християнства. Тоталітаризм царського режиму, поєднаний з тоталітаризмом церковного православ'я, породжував атмосферу підозри й гоніння на будь-яке вільнодумство, навіть на ґрунті православ'я, не кажучи вже про сповідання іншої релігії або взагалі відмову від неї. Така атмосфера не могла не породжувати байдужості до офіційної релігії або ж ересі й навіть атеїзму. Досить масовий сектантський рух серед селян та міщан, ціле покоління вільнодумців та атеїстів, що вийшло з релігійного середовища або навіть з духовного стану (пригадаймо О. Герцена та М. Чернишевського, антицерковні релігійно-етичні пошуки Л. Толстого) — усе це були ознаки прагнення духовної волі, свободи совісті.

Повторюю, заперечення релігії й офіційної, «казенної» церкви було в нас не «бісовщиною» і не іноземною спокусою. Воно було спричинене всією нашою багатовіковою історією, зокрема — останніх двох століть. Революції 1917 року, особливо Жовтнева з її антирелігійним та антицерковним пафосом, — лише підняли, винесли на поверхню те, що було породжене набагато раніше.

Однак заперечення релігії й церкви, на жаль, так і не стало у нас тим атеїзмом, на який сподівалися багато світлих умів в історії людства: наслідком вільного духовного вибору, справжньої свободи совісті, показником духовної свободи і найвищого рівня культури. І надто великих втрат зазнала вітчизняна культура й духовність через таке заперечення релігійної традиції, яке саме трималося на релігійному ґрунті й було, по суті, псевдорелігією з її найгіршими вадами: фанатизмом, відчуттям винятковості та зверхності, нетерпимістю до всього іншого — в думках або в житті. Чому і як саме сталося, що це заперечення підняло прапор «наукового атеїзму» і протягом десятиліть визначало державну політику щодо релігії, церкви та віруючих?

Рано робити доконечні висновки відносно найновітнішої історії релігійного питання в нашій країні, бо історичне дослідження тут далеко ще не закінчене. Спробую, однак, запропонувати деякі міркування з цього приводу.

ЧИ БУЛО НОВИМ нове ставлення до релігії? Здійснивши революцію, сподіваючись недалекого нового, світлого життя, наш народ багато в чому залишився спадкоємцем минулих часів — і в суспільних відносинах, і у виявах масової свідомості. Заміна політичного ладу взагалі ніколи не означає негайного зрушен-

ня у свідомості. Навпаки, традиційний світогляд тривалий час чинить опір спробам прогресивного перетворення життя. Так сталося й у нас. Всебічне заперечення старого ладу, віковичні мрії про краще майбутнє, натхненні величними ідеями перебудови світу, що їх пропонувала революція, — усе це насіння впало на ґрунт традиційних, як кажуть, «архаїчних», по суті — релігійно-міфологічних уявлень про навколишній світ.

Ідеї революції стали для досить багатьох новими релігійними ідеями, породжуючи нових «богів», або ж «ідолів». Оте первісно-магічне ставлення простого народу до нових, революційних ідей і вождів революції переконливо зображено у творах А. Платонова. Саме таке парадоксальне сприйняття, мабуть, мав на увазі М. О. Бердяєв, коли писав, що комунізм як вчення в нашій країні спрямовував у формально нерелігійне русло релігійні почуття мас. Цим почуттям були притаманні рішучість перебудувати світ за будь-яку ціну, елементи фанатизму й негативне ставлення до будь-якого спротиву ідеї глобальної, докорінної перебудови, ба навіть до того, хто розуміє цю ідею інакше.

Згідно з масовими уявленнями формувалася панівна ідеологія сталінізму. Протягом десятиліть вона нещадно експлуатувала ці уявлення, мрії та людську снагу, «будуючи» соціалізм і комунізм в його командно-централізованому, державно-тоталітарному варіанті (який, до речі, відтворював багато чого з феодальних, абсолютистських часів). Нова ідеологія визнавала єдиних учителів, єдиний шлях до людського щастя, єдину думку усіх членів суспільства. Природно, що будь-яка інша ідеологія в цих умовах ставала ворожою. Релігія не стала винятком навіть тоді, коли релігійні організації нашої країни (перш за все Руська православна церква) зайняли лояльні позиції або навіть прагнули співробітництва з Радянською державою. Атеїзм за цих умов із системи світоглядних орієнтирів перетворювався на ідеологічне знаряддя у справі досягнення ідеологічної «чистоти», тобто монополії.

ЩЕ РАЗ ПРО ІСНУВАННЯ в суспільстві «етичної спільноти». Історично будь-яке суспільство формує таку людську спільність, яка б своєю будовою, принципами й реаліями практичного життя узагальнювала певні загальнолюдські здобутки в галузі моралі. Без етичної спільності, певного духовного зразка, авторитету моральності жодне суспільство не може існувати. Інша річ, якою мірою та чи інша реальна спільність відповідає моральному ідеалу. Оскільки мораль історично виступала в релігійних

шатах, такими етичними спільностями найчастіше ставали релігійні.

Християнська церква не є винятком, про це ми вже говорили. Потреба в таких спільностях була життєдайним імпульсом існування церкви. «Імпульс одержавлення», з іншого боку, тобто певний «зовнішній» імпульс, виявився історично минулим. Надаючи церкві роль підпорядкованого, «службового» закладу, вимушеного висловлювати обмежені, групові інтереси, «імпульс одержавлення» діяв таким чином проти загальнолюдської (в ідеалі) спрямованості церкви як етичної спільності.

Були, правда, спроби подолати цю суперечність. З одного боку, це відома теза про «гідність християнства і негідність християн» (в іншій формі це розмірковування про незбіжність «Церкви Христової» як божественного творіння з «історичною церквою» як боголюдським організмом; дуже чітко ці думки висловлені в недавно виданій у нас книжці М. О. Бердяєва). З іншого боку, це були деякі суто практичні заходи, метою яких було залишити хоча б за певною частиною історичної церкви зміст і значення морального ідеалу згідно із сакральними зразками.

Щодо християнської церкви, то там, поряд із бюрократизованою, «змірщеною» церковною структурою, сформувався інститут чернецтва, якому належало бути для віруючих зразком благочестивого життя за євангельськими принципами — «у світі, але не для світу». Однак і чернецтво ніколи не було вільним від світського впливу. Навпаки, саме монастирі, здобуваючи засоби для існування, були найбільшою мірою інтегровані в економічне життя сучасного їм суспільства. Зазначена суперечність гніздилася вже всередині самого чернецтва, що вело до появи таких його категорій, які прагнули жити максимально незалежним від світу життям. З них відомі так зване жebraцьке чернецтво та старецтво, більш пов'язане з вітчизняною традицією.

Щодо інших структур церкви, які діяли в «грішному світі», то моральність особистої поведінки та стосунків тут була цілком приватною справою, що залежала головним чином від особистого ставлення до певних релігійно забарвлених та санкціонованих моральних зразків. Виховний вплив церковних організацій, ієрархічно організованого священства (кліру) на основну масу віруючих, міра цього впливу історично залежали від співвідношення, питомої ваги морально-етичних та зовнішніх, бюрократично-репресивних засобів. Серед перших — проповідь, релігійна громадська думка, авторитет духовенства й сакральних

зразків, апеляція до моральних почуттів віруючого, його совісті. Серед других — здебільшого покарання та репресії, часом державного, поліцейсько-кримінального характеру.

Таким чином, загальнолюдське значення церкви як певної етично значимої спільності має тенденцію зростати саме в той час, коли слабне й минає імпульс одержавлення і церква повертається до настанови, виховання й регуляції духовними засобами насамперед.

Тотальне одержавлення ми дістали в спадщину від тоталітарного царистського режиму. За цих умов держава, що прагне єдності в усіх галузях, потребує ідеологічно витриманої «етичної спільності», тобто такої спільності, офіційні світоглядні й політичні настанови якої не суперечать державній ідеології. Більше того — та чи інша спільність і має бути етичним, моральним взірцем саме тому, що стає носієм офіційної державної ідеології. Так віками складалася доля державної християнської церкви. У наші часи офіційно панувала догматизована версія марксизму-ленінізму, а морально-етичними спільностями були державні або ж одержавлені «елементи політичної системи», насамперед партія. Нагадаємо: «партійна етика», «честь комуніста», «моральний кодекс будівника комунізму» пропагувалися як моральний взірець, причому узагальнення часом досягали планетарних та всесвітньоісторичних масштабів. «Ми чисті перед совістю, нащадками, планетою», — співалось в одній з офіційних од, присвячених партії. Ясно, що церква тут не могла практично виконувати свою традиційну суспільну роль, її місце посіли нові спільності й організації.

Однак релігійність існувала, і після невдалих спроб атакувати релігію в 20-ті та 30-ті роки (в лихоліття 40-х виявилось, що масова релігійність нікуди не поділася) був здійснений «компромісний» варіант: церкві дозволили існувати, але тільки як спільності та певній організаційній структурі, де задовольнялися суто релігійні, а точніше сказати, культурно-конфесійні потреби (відправлення культу, безпосереднє релігійне спілкування). Але церква з її соціальними та моральними засобами діяльності, настановами щодо широкого кола суспільних, громадських проблем і досвідом їх розв'язання відсувалася на периферію суспільного життя. Це здійснювалося і практично (через законодавство, що обмежувало суспільно корисну, позакультурову діяльність), і теоретично (церква як суспільний організм десь зникла при побудові «наукових» схем соціалістичного суспільства).

У ЗВ'ЯЗКУ З ЦИМ, очевидно, час

згадати про відокремлення церкви від держави та про її участь у суспільному житті.

До революції Російська імперія була, мабуть, країною із найбільш «невідокремленою» від держави церквою. Це стосувалося як панівної церкви — православної, що була забезпечена фінансовою, політичною та правовою підтримкою державного апарату, так і інших конфесій, які перебували під досить жорстким державно-поліцейським наглядом, а деякі — навіть під заборонаю. Історичними подіями стали відновлення у 1918 році патріаршества в Руській церкві, що означало її вихід поза державні структури, та Декрет 1918 року про відокремлення церкви від держави, який скасовував нерівне становище різних релігій і церков у суспільстві і проголошував свободу совісті.

Ці заходи вперше надавали історичної можливості вільно здійснити прагнення кожної конфесії: бути осередком, де задовольняються релігійні потреби, та моральним вихователем віруючих. З відомих причин це особливо стосувалося саме Руської православної церкви, яка за Декретом мала звільнитися від невластивих їй природі державно-бюрократичних функцій.

Однак тенденції до одержавлення, бюрократизації всіх галузей суспільного життя, притаманні командно-адміністративному варіантові побудови соціалізму, що найбільш активно почав втілюватися в життя з кінця 20-х років, завадили справжньому, повному відокремленню церкви від держави. Поступово складалася парадоксальна ситуація, яку досить влучно охарактеризував уже в наш час відомий письменник В. Распутін: «Церква від держави була відокремлена на дуже велику відстань, а держава від церкви аж ніяк не відокремилася».

Формально відокремлена від держави, церква (це стосується всіх конфесій без винятку) протягом десятиліть залишалася під контролем державних органів, які мали змогу і право регламентувати не тільки вияви суспільної активності церкви, а навіть і внутрішнє життя релігійних організацій. Це легко здійснювалося й через законодавство про культури, і через мережу відомчих інструкцій. Деякі з цих документів не мали конституційного обґрунтування й були породжені стратегією й тактикою ідеологічного протистояння.

Нещодавно прийнятий союзний Закон про свободу совісті та релігійні організації юридично зафіксував позитивні зрушення в бік дійсної нормалізації становища церкви в нашому суспільстві, що власне розпочалися з кінця 80-х років. Сюди віднесемо надання релігійним ор-

ганізаціям права юридичної особи, права вільної пропаганди релігійних переконань і вільного здійснення соціальної активності (рух милосердя та благодійності).

В цьому питанні новий Закон слушно зважає на те, що в будь-якій релігії, а тим більше в християнстві з його розвинутою системою моральних і соціальних заповідей та настанов щирість релігійної віри завжди перевірялася гідною моральною поведінкою в реальному, повсякденному житті. Тим самим певні життєві цінності — любов до ближнього, повага, шана до людей, милосердя та взаємодопомога — набирали у свідомості та громадській думці віруючих релігійного змісту. Церква не залишалася осторонь цього, і благодійність, рух милосердя, просвітницька діяльність традиційно здійснювалися в межах церкви та ім'ям церкви. Поряд із законами про власність, про громадські організації, цей закон здатний бути основою формування в нашій країні справді правової держави й демократичного громадянського суспільства, яке стало б сферою вияву й реалізації особистої ініціативи кожного його громадянина, осередком розвитку культури і моральності.

Відродження храмів, збільшення кількості релігійних громад різних конфесій, створення церковних і церковно-громадських організацій просвітницького і благодійного спрямування — тобто безперечна демократизація у сфері релігійного життя суспільства — водночас порушує й нові питання. Деякі з них мають досить недовгу радянську історію, коріння інших — у глибині століть. Про що йдеться? Кілька прикладів на завершення розмови.

Існування в суворих рамках бюрократизованого суспільства призвело як до певної бюрократизації церковного керівництва, відриву його від рядових віруючих, так і до згасання масової громадської ініціативи. У конфесіях, де зберігалися принципи обцинного життя одновірців з його постійною активністю в громадських справах, більшою мірою було збережено досвід взаємодопомоги, благодійності, морального виховання, релігійного просвітництва. Це стосується перш за все протестантських конфесій.

Але про таку церкву, як православ'я, цього нині не скажеш. Не така вже й значна частка тих, хто вважає себе православними, готова брати активну участь у практичному втіленні християнських моральних настанов. «Багато званих, але мало обраних», — так звичайно намагаються пояснити ситуацію віруючі, з якими мені випадало обговорювати це питання. Але пояснити — не означає виправдати. Ось чому церковна,

зокрема православна, громадськість так наполягає на розширенні самостійної конкретної діяльності по розв'язанню проблем людини. Цілком можна погодитися з їх твердженням про те, що любов до ближнього зароджується й виявляється насамперед через конкретну увагу до проблем людини й допомогу їй.

З цим пов'язане друге питання, яке досить часто порушується масовими релігійними виданнями, — це потреба значно розширити межі саме самостійної суспільно-корисної діяльності церкви. Дуже багато закидів і критики на адресу колишньої (та ще й сьогоденної) практики співробітництва релігійних організацій з громадськими. Критиці піддається формальна, анонімна, а інколи й «добровільно-примусова» участь церкви у діяльності різних фондів, що дуже часто обмежується сплатою грошових внесків. Віруючі прагнуть конкретно допомагати конкретним людям. І це цілком природне й зрозуміле бажання. У зв'язку з цим віруючі різних конфесій пропонують зменшити анонімну грошову

участь церкви в різних фондах на користь конкретних цільових програм, в яких брало б участь якомога більше віруючих. Це могло б відігравати й виховну роль.

У сучасному розвитку церковно-суспільних стосунків є ще одна проблема, яка має глибокі історичні корені. Дуже щільним виявляється зв'язок життя релігійних організацій, взагалі церкви з тими процесами в політичному житті, соціальній сфері, сфері національних стосунків, які супроводжують перебудову нашого суспільства і досить суперечливо впливають на неї. Центральним питанням сьогодні виявилось сплетення процесу відродження національної самосвідомості, здобуття суверенітету й незалежності з якісно новими зрушеннями в міжрелігійних, міжцерковних і внутріцерковних стосунках. Цей процес часом є драматичним і конфліктним. І саме Україні з її історичними й національно-культурними особливостями це болить найбільше. Питання це потребує окремої розмови, серйозної і неквапливої.

ДО НАШИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

Як ми вже повідомили у № 5, передплатна ціна одного примірника журналу «Людина і світ» на 1992 рік зросла з незалежних від редакції причин до 1 крб. 20 коп. Настільки — майже у 3 рази — заплановано підвищити (порівняно з передплатою минулого року) ціни на папір, послуги поліграфістів, зв'язківців, транспортників. Ціна примірника для тих, хто живе за межами України чи куплятиме журнал у роздріб, — 1 крб. 50 коп.

Ми розуміємо, як нелегко буде кожній сім'ї виділити на хліб духовний — на передплату нашого журналу на Україні на рік — 14 крб. 40 коп.; на півроку — 7 крб. 50 коп.; на квартал — 3 крб. 60 коп.; а за межами України відповідно 18 крб., 9 крб. і 4 крб. 50 коп. Особливо нелегко буде пенсіонерам, студентам, усім працівникам, у кого невисока і фіксована заробітна плата. Однак ситуація така: якщо ви, шановні прихильники нашого журналу, не підтримаєте нас своєю передплатою, єдиний релігієзнавчий журнал на Україні для віруючих усіх конфесій і для широкого читачького загалу загине.

Ми звертаємось до трудових колективів підприємств, фірм, об'єднань, колгоспів, радгоспів, кооперативів, установ, до адміністрації та профспілкових комітетів: допоможіть своїм працівникам. Хіба це не прекрасна премія — подарувати людині передплату на її улюблене видання? Ми звертаємось до тих, хто працює: хіба не буде передплата на наш часопис приємним подарунком для ваших батьків, друзів чи добрих знайомих, які цікавляться релігієзнавством, національно-духовним відродженням України?

Отже, доля журналу у ваших руках, шановні передплатники. Ми, працівники редакції, можемо сказати лише одне: зробимо все можливе, щоб виправдати ваші сподівання, виконати ваші побажання і пропозиції.

Колектив редакції журналу
«ЛЮДИНА І СВІТ».